

Halina WIŚNIEWSKA

„(Złota) wolność” w utworach barokowych

La «liberté dorée» dans des oeuvres baroques

Badacze kultury i dziejów baroku twierdzą, że w XVII wieku jednym z najczęstszych wyrazów w szlacheckiej publicystyce politycznej było słowo *wolność*.¹ Znając historię tego okresu, tj. układy wewnętrzne między królem, senatem, sejmem i sejmikami oraz sądami, a także uwikłania Rzeczypospolitej w wojny (przede wszystkim już obronne) z sąsiadami granicznymi², nie dziwimy się częstotliwości występowania wyrazu, tym bardziej że było to słowo o wielowiekowej już tradycji, co potwierdzają słowniki.³

Wyraz ten miał w XVI/XVII wieku swoje synonimy i kilka znaczeń, np. w *Słowniku* Jana Mączyńskiego (1564) figuruje: *swawola* — 48 razy, *wolność* — 28 razy, *świeboda* — 20 razy, *więzienie* — 12 razy⁴, a Grzegorz Knapiusz (1643) takie definicje podał w swoim *Tesaurusie*: *Wolność aliter v. Wyzwolenie z niewolej. Wolność darować więźniowi, niewolnikowi, wolno puścić, wolnym uczynić ; Wolność od urzędu abo powinności, abo roboty powinnej, vocatio ; Wolny język, przestworna gęba ; Wolny, bezpieczny nazbyt*.⁵

Wyraz *wolność* znajdujemy często w ówczesnych pismach urzędowych, np. w protokołach sejmikowych, laudach, skargach, ale ponieważ problem władzy, a więc wolności praw obywateli Rzeczypospolitej docierał do każ-

¹ J. Tazbir: *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1979, s. 56–88.

² A. Wyczański: *Polska Rzecz Pospolitą szlachecką*, Warszawa 1991.

³ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953.

⁴ *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego*, cz. 2, oprac. W. Kuraskiewicz, Wrocław 1958.

⁵ G. Knapiusz: *Thesaurus Polono-Latino-Graecus in tres tomos*, Kraków 1643 (egz. IFP UMCS).

dego dworku szlacheckiego, stąd *wolność* stała się także tematem wielu utworów publicystycznych i poetyckich.

W niniejszym artykule zamierzamy przeanalizować pole językowe wyrazu *wolność*, przedstawiając znaczenie, wyekscerpowane z ówczesnych wypowiedzi, by ukazać jego związki paradygmatyczne (synonimy, antonimy), syntagmatyczne (wyrażenia, zwroty, frazy, czasem przysłowia) oraz techniki wartościowania⁶, co w sumie będzie stanowiło potwierdzenie, ale i uszczegółowienie (czego nie znajdujemy w dotychczasowych badaniach) sądów o świadomości zbiorowej ówczesnej wykształconej i posiadającej prawa polityczne części społeczeństwa.

Uznajemy badania te za sondażowe, gdyż korpus materiałowy ograniczamy do kilku tekstów (z setek innych), wychodząc z założenia, iż zgromadzone egzemplarze pozwolą naszkicować istotne, a charakterystyczne cechy analizowanego problemu, nie przytłaczając jednocześnie wywodu ogromem przykładów.

Podstawę stanowić będą:

— Łukasza Opalińskiego (1612–1662) prozaiczna, publicystyczna *Rozmowa Plebana z Ziemianinem* (dalej: Opal),

— Wacława Potockiego (1620–1696) wybór wierszy, w tym fragmenty eposu, wiersze liryczne, satyryczne, epigramaty (dalej: Pot),

— Wespazjana Kochowskiego (1633–1700) wybór wierszy, tj. liryki, fraszki oraz *Psalmodia* (dalej: Koch),

— wiersze barokowe najwybitniejszych poetów baroku, ale także anonimowe, sowizdrzalskie, różne tematycznie i gatunkowo, umieszczone w wyborze (dalej: Bar).⁷

Przyjmując dzisiejszą, słownikową definicję wolności, wyodrębniamy w pojęciu trzy jego podstawowe składniki: wolność osobista, wolność narodu i wolność, np. poglądów, przekonań; zestawiamy także dawne synonimy i antonimy z aktualnymi: *swoboda, niezależność, niezawistość, niepodległość, suwerenność|niewola* (społeczna, polityczna, ekonomiczna), *niewolnictwo, okupacja, zależność, jarzmo, pęta, okowy, kajdany, jasyr*.⁸

I. *Wolność* w wymiarze indywidualnym jako „możliwość podejmowania

⁶ W. Miodunka: *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1989, s. 109–167; R. Tokarski: *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Lublin 1987.

⁷ Ł. Opaliński: *Rozmowa Plebana z Ziemianinem* [w:] *Wybór pism*, oprac. S. Grzeszczuk, Wrocław 1959; W. Potocki: *Wiersze wybrane*, oprac. S. Grzeszczuk, Wrocław 1992; W. Kochowski: *Utwory poetyckie*, wyb. i oprac. M. Eustachiewicz, Wrocław 1991; *Poeci polscy od średniowiecza do baroku*, oprac. K. Żukowska, Warszawa 1977, s. 287–650.

⁸ *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. S. Skorupka, Warszawa 1971.

decyzji zgodnie z własną wolą, nieskrępowane działanie, osobista decyzja, swoboda”⁹ dotyczy kilku sytuacji egzystencji człowieka.

Synonimy: *swoboda* Bar 319, *świeboda* Bar 383, *wola* Bar 383, Koch 387, *wolność* (częste);

Antonimy: *gwałt* Bar 507, *niewola* (częste), *niewolstwo* Bar 364, *poddaństwo* Bar 485, *przymus* Koch 387, *przymuszenie* Opal 81, *turma* Pot 132, *uciążenie* Bar 507, *uniewolenie* Koch 387, *więzienie* Bar 507;

Przenośnie: *dyby* Pot 295, *jarzmo* Bar 454, *kajdany* Pot 295, *łańcuchy* Bar 507, *okowy* Bar 411, *pęta* Bar 411, *sieć* Bar 461, *siłta* Bar 288.

Ten, kto jest na wolności | pozbawia | jest pozbawiony wolności:

a) wolny ; *Szlachcic w domu swoim wolny, Beśpiecznie przemieszkiwa* Koch 99,

b) tyran ; *Cząstka światłości [...] jako niewolnik srogiego tyrana Władzy poddana* Bar 566,

c) braniec ; *Branca [...], który [...] iman nie będzie* Bar 348, *niewolnica; A na mię nędznicę, Twoją niewolnicę, Aniś rzucił okiem* Bar 566,

niewolnik ; Ani się dworskim niewolnikiem stawa Bar 357, *poddaństwo ; Że się wszystko poddaństwo Zbuntowało na swe własne pany* Bar 485,

więzień ; W cieniu więzień ubogi w srogim pęcie śpiewa Bar 348.

Wyrażenia:

a) *wolność ludzka* Koch 387, *niemała wolność* Pot 301, *pieniężna wolność* Pot 301, *złota wolność* Pot 301, Bar 384, *miła swoboda* Bar 319, *wolna wola* Koch 387, *droga do wolności* Bar 560,

b) *niewola chłopska gorsza niż pogańska* Bar 182, *śladka niewola* Opal 81, *okowy miłości* Bar 560, *niewolnicze pęta* Pot 132, *srogie pęta* Bar 348, *miłe przymuszenie* Opal 81, *świat turma* Pot 132.

Zwroty:

a) *być na świebodzie* Bar 383, *być sobie wolnym, nie służyć nikomu, osiadły w domu* Bar 574, *(nie) drożyć się z wolnością* Pot 301, *łomąć wolność* Pot 175, *poskakować na cudzą wolą* Bar 383, *pozwolić (komuś) wolności* Koch 100, *przedać wolność* Pot 301, *puszczać na wolą* Koch 386, *uczynić koniec wolności* Bar 384, *wymierzać wedle swej wolej* Pot 255, *zbawić złotej wolności* Bar 384,

b) *będzie w tej sieci rad nierad z niewoli* Bar 461, *być trzymanym gwałtem w więzieniu* Bar 507, *czekać ulgi w uciążeniu* Bar 507, *kłaść jarzmo na karki*

⁹ Słownik języka polskiego, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s.v.

swoim nieprzyjaciółom Bar 454, wdawać w okowy miłosne Bar 560, wywieść z więzienia Koch 452, zniewolić Bar 384.

Przysłowia, zwroty przysłowiowe, z których tylko nieliczne potwierdzono w historycznym zbiorze przysłów (dalej NKPP)¹⁰:

— *A w naszej też może Polscze Pisać, mówić, jako kto chce Koch 291 (NKPP POLSKA 120: Wolno w Polsce, jako kto chce Potocki 1696),*

— *Cztery rzeczy na świecie nieoszacowane: Wolność, nauka, cnota, zdrowie niestargane Nabor, Bar 351,*

— *Już moja, już wolność o ziemię Bar 385,*

— *Nic lepszego nad wolność Bar 324,*

— *W złotej wolności prawda otłowiana Bar 587,*

— *Wolę się źle mieć na woli, Niżli nalepiej w niewoli Bar 324 (NKPP WOLNOŚĆ 2, Lepszy grosz na woli, Niżli dwa w niewoli, 1894),*

— *Wolność dodawa serca Bar 351.*

1. Leksykę i frazeologię na temat wolności spotykamy w przyśpiewkach lub stylizacjach na piosenki, wyznania miłosne dziewczyn|chłopców w wierszach lirycznych. Postać mówiąca porównuje swoje zakochanie do uczuć człowieka zakutego w kajdany, pozbawionego możliwości decydowania o sobie, ale jednocześnie nie chce być pozbawiona tych uczuć i pragnie w stanie takim pozostać. Stąd mamy tu cały repertuar wyrazów, jakich używano przy tematyce więziennej, które stały się synonimami niewoli:

Moc pięknej twarzy, dziwna, niepojęta
Na serce kładzie niewolnicze pęta
I że w więzieniu tym żyć chcę koniecznie Bar 610,

Pragnę wolności, niewolą smakuję
Zrzucam kajdany i zaś je całuję Bar 560,

Pókim ciebie nie znała, byłam na świebodzie,
A tyś mnie ułowił, jako rybkę w wodzie Bar 383,

Czemuś mnie w niewolą wprawiała,
A złotej wolności zbawiła? Bar 384.

2. O utracie wolności mówią postaci uzależnione od sytuacji materialnej lub przepisów stanowych prawa. Bieda zmuszała do podporządkowania się bogatemu i do pozbycia się swobody decydowania o sobie. Znajdujemy też odbicie sytuacji, gdy odbiera się wolność osobistą siłą:

¹⁰ *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–3, na podstawie dzieła Samuela Adalberga, oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1972.

Sługa się musi z swoją wolnością nie drożyć,
Jeśli nie ma co na grzbiet, co do gęby włożyć Pot 301,

Będziesz jadł, albo też pił: czekać trzeba pana,
Któremu twoja wolność w niewolą oddana Bar 323

Widząc, kiedy parobków w dyby i w kajdany
Kuli, na wojnę wiodąc, nasze kapitany Pot 295.

3. O niemożliwości wolnego wyboru czytamy także wówczas, gdy sytuacja życiowa, np. śmierć, zmusza człowieka do podporządkowania się jej:

Ale iże zjadła Parka [...] mogła tobie
Tej pozwolić wolności,
By w dziedzicznym legszy grobie,
Martwe spoczyły kości Koch 100.

II. Pojęcie *wolność* rozumiane jako „niezależność, niezawisłość jednego państwa od innych państw w sprawach wewnętrznych i stosunkach zewnętrznych, niepodległość, suwerenność” znajduje także wiele potwierdzeń.

Synonimy: *swoboda* Bar 650, *wolność* (częste).

Antonimy: *niewola* (częste), *panowanie obcych* Koch 391, *poddaństwo* Koch 402.

Przenośnie: *klejnot* Pot 253, *orzeł* Bar 253 | *jarzmo* Pot 76, *kajdany* Koch 37, *pęta* Bar 649, *temruk* ‘więzy’ Bar 649, *wędzidło* Koch 391, *zdradliwe wniki* Bar 565.

Ten, kto jest pozbawiony wolności:

jasyr ; *Nowy im jasyr wiodąc Polacy* Pot 253,

jeniec ; *Straszne ojczyźnie ordyńskie kajdany, Straszne żelazne pęta, Które ręka przekłeta Na polskich jeńców kuje na przemiany* Koch 37,

niewolnik ; *Niech wiecznym niewolnikiem żyje niespokojny, Kto wynalazł wojny* Koch 119,

więzień ; *Więzień [...] Od bisurmańskiej, gdzie nieznośne męki Ponosi, ręki* Bar 566.

Wyrażenia:

a) *święta swoboda* Bar 650, *cóż wolność bez pokoju* Pot 253, *wolność złota* Pot 26,

b) *jarzmo niewoli* Opal 120, *śladka niewola* Opal 120, *tatarska niewola* Bar 571, *ordyńskie kajdany* Koch 37, *przystodzone wędzidło* Koch 391,

c) *klejnowi przodków naszych, stokroć krwią obłany* Pot 253, *Orzeł Polski sarmacki* Bar 253.

Zwroty:

a) *bić się o wolność Pot 300, bronić złotej wolności Koch 378, opłacać wolność Tatarom Pot 253, wolność polską ma Pan w opiece swojej Koch 387, stawiać sidła swobodzie Koch 387, zastępować gardłem wolność, krew ojczyźnie ofiarując Bar 267, zejść się (obcy królowie, głowy koronowane) przeciwko Polsce i wolności Koch 386,*

b) *brać synów w niewolę daleko Pot 76, brać w niewolę ludzi Koch 149, dać w niewolę świeżo szlachecką krew Pot 82, dostać się w tatarską niewolę Bar 571, kuć pęta na złotą wolność, gotować temruk na ręce Bar 649, nakładać niezwykle jarzmo na szlacheckie karki Pot 76, okupować niewolę złotem u Turczyzna Pot 301, potargał obowiązki poddaństwa swywołny Zaporoziec Koch 402, wykupić z niewoli więźnia Pot 342, pod panowaniem obcych, jak w przystodzonym wędzidle, w nieznaczej zostawać niewoli Koch 391.*

Nazwy państw, narodów, które tracą|odbierają wolność:

a) *Korona Polska ; Korona Polska wziętość na się nieprzyjaciół wylicza Koch 402,*

ojczyzna ; całość i bezpieczeństwo ojczyzny Opal 33,

Polska ; z przyległemi prowincjami Polska Koch 392,

Rzeczpospolita ; aby wolności swej na pomnożenie dobra Rzeczypospolitej żądzali Opal 122,

Sarmacja, ród sarmacki ; Sarmacja wolna Koch 391, do tegoż przyszło sarmackiemu rodu? Choć już poganin opanował wrota Pot 137,

b) *Moskwa ; Moskwa [...] znowu do nas ciągnie dla obłowy Koch 149,*

Szwecyja ; w tymże zamieszaniu Szwecyja łatwiejszego szukała połowu Koch 404,

Ukraina ; po trzykroć sto tysięcy ludu schizmatyckiego wyprawila na wojnę Koch 403.

Nazwy własne osób, które utrzymują|odbierają wolność:

a) *Polak ; serdeczny Polak Pot 7, cny Polak Bar 551,*

Sarmata ; Rozciągnął konny Sarmata ochotne pod białym orłem chorągwie Koch 427,

b) *Kozacy ; O wolność się Kozacy z pany swymi biją Pot 300,*

Moskal ; Moskal gromiony [...] w odbieraniu zawojowanych derewni Koch 403,

Szwed ; Szwedzi jadą [...], W zdrajcach naszych ufność kładą Koch 149,

Tatar ; Że go (szlachcica) jak psa Tatar utroczy Pot 138,

Turczyn ; Już niedobrą noc wolnościom twoim Nachylił Turczyn miesiącem swoim Bar 649,

Turek ; Prawieć Turków wojować Pot 182,

Węgrzyn ; Węgrzyn upada w polskie progi Koch 150,

Wołosza ; *Wołosza z Multany, co przedtem sąsiedzi, dziś nieprzyjaciele* Pot 18,

Zaporożec ; *swywolny Zaporożec* Koch 402.

Nazwy pospolite osób, które utrzymują|odbierają wolność:

a) chrześcijanin ; *chrześcijanie, którzy w herbie noszą pokój luby* Pot 74,
mężę ; *Bo oni doświadczeni mężę, Potrzebne brali na wojnę orężę* Koch

13,

młódź ; *Przebrane grono cnej rycerskiej młodzi Sromotnie pierzcha i z placu uchodzi* Koch 12,

ziemianin ; *Idzie na wojnę ziemianin cnotliwy* Pot 138,

b) bisurmanin *hardy* Bar 649,

czerni ; *Zrebelizowana czerni zesromociła nas* Koch 405,

halastra ; *Węgierska halastra poszła w Krym zabrana* Koch 404,

nieprzyjacieli ; *Choć nieprzyjacieli otrzymał zwycięstwo, Krwią je swą płacił, przez Polaków męstwo* Koch 13,

poganiec Bar 650|poganin Pot 137|pohaniec Bar 607|pogaństwo Pot 169,
np. *pohańców w pętach na triumf poprowadzą* Bar 607,

sąsiad ; *Bezbożni sąsiedzi, Gwałcą przysięgi, gwałcą wiary danie* Pot 75,
wrogi *zazdrościwy* Bar 568.

Świat osób dzieli się wyraźnie na dwie części, swoich i obcych ocenianych dodatkowo i ujemnie. Wartościowaniu implícytne¹¹ służą przede wszystkim rzeczowniki, np. *młódź, rycerz|czerni, zgraja*, ale częste jest również wartościowanie eksplicytne przez przymiotniki–epitety, np. *cny, serdeczny|bezbożny, sprośny*.

To wartościowanie negatywne jest jeszcze wyraźniejsze w *Psalmidii* Kochowskiego, w której poeta dokonał stylizacji biblijnej, wprowadzając nazwy potworów i gadów (także mitologicznych, co jest znakiem poetyki barokowej¹²), odnoszące się do pogan, odbierających Polakom wolność i bezczeszczących wiarę chrześcijańską:

bestyja ; *Turczyn, bestyja z samego nieba gwiazdy pożerająca* 405,

byk ; (poganie) *zgromadzenie byków między krowami* 429,

Chibridis ; *Łakoma krwi chrześcijańskiej Chibridis* 405,

Hydra ; *wielogłowa Hydra* 421,

kajman ‘krokodyl’ 407,

kozieł ; *parchowaty kozieł* 429,

pijawka ; *łakoma krwi pijawka, co się chciwie krwi naszej opila* 429,

¹¹ Terminy za S. Grabias: *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994, s. 155–164.

¹² Szerzej na temat stylistyki baroku — T. Skubalanka: *Główne tendencje stylistyczne w polskiej poezji barokowej* [w:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1992, s. 189–198.

smok ; *głowy smoków* 407,
 szarańcza ; *jak szarańcza spadł gmin szkarady* 25,
 szczenię ; *libickie lwa szczenię* 424,
 żartok ; *żartok państw* 405.

III. *Wolność* to „zbiorowa, popularna nazwa praw i przywilejów szlachty”, i o tym znaczeniu wyrazu czytamy obecnie tylko w niektórych słownikach specjalistycznych pod hasłem „złota wolność”. Ale tak rozumiane pojęcie było w badanym czasie tematem wielu utworów, powstałych w ramach szeroko wówczas uprawianej poezji politycznej i okolicznościowej poezji politycznej.¹³

Synonimy: *swoboda* Bar 492, *wolność* (częste);

Antonimy: *niewola* (częste), *przymuszenie* Opal 81, *swąwola* Pot 137;

Przenośnie: a) *antemurał* Koch 195, *balsam wolności* Koch 395, *dyjament kosztowny wolności* Koch 178, *klejnot* Koch 39, *Orzeł Biały* Pot 307, *perła wolności tej ojczyzny* Koch 296, *pierzcień wolności* Koch 296, *płatycz strzeżenia wolności* Opal 110; *równość matką wolności* Opal 53, *sejm — stróż wolności* Opal 119, *senat — ociec niegdy wolności naszej* Opal 23, (Bóg) *czułej wolności naszej stróż* Koch 396,

b) *jarzmo* Bar 404, *łyki* Pot 208, *okowy* Bar 411, *pęta* Bar 411, *węzidło* Opal 72 ; *nagrobek wolności* Pot 254, *sekret wolności* Pot 32, *upadek, zguba i ruina wolności* Opal 39, *zguba wolności* Koch 294.

Wyrażenia:

a) *cudowna wolność* Pot 285, *czuła wolność* Koch 395, *obszerna wolność* Koch 47, *śładka i złota wolność* Opal 123, *złota wolność* Pot 254, *prawdziwe ukochanie swobód* Opal 36, *śładkie węzidło* Opal 73,

b) *kosztowna wolność* Koch 221, *prywatna wolność* Pot 346, *swawolna wolność* Koch 39, *straszna wolność* Opal 108, *umarła wolność* Pot 342, *zbyttnia wolność* Koch 39, *sprośna swawola* Pot 52,

c) *polska wolność* Koch 387, *szlachecka wolność* Opal 13, *swobody szlacheckie* Opal 86 ; *wolność powszechna* Opal 36, *wolność prawa* Opal 28, *wolność przywilejów* Pot 208, *wolność rycerskiego głosu* Opal 89,

d) zestawy paralelne: *ojczyzna i wolność* Opal 123, *prawa i wolności* Opal 116, *wolność i wysokie swobody* Opal 41, *okowy i pęta* Bar 411, *prawa i swobody* Bar 482, Opal 196, *miłe przymuszenie i śładka niewola* Opal 81.

Zwroty:

¹³ Por. S. Nieznanowski: *Barokowa poezja polityczna. Propozycje badawcze [w:] Studia i wizerunki*, Warszawa 1989, s. 124–165; J. Nowak-Dłużewski: *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969.

a) *czynić się żarliwymi stróżami wolności* Opal 33, *dawać wolność ustanowienia* Opal 63, *dbać szczerze o wolność* Pot 253, *cenić swoją wolność* Pot 319, *radzić o wolności* Pot 323, *stawać przy swoich wolnościach* Koch 221, *strzec powszechnej wolności* Opal 33, *szanować i strzec wolności* Bar 292, *wytrąbić już świętą swobodę* Bar 649, *zażywać wolności na pomnożenie dobra Rzeczypospolitej* Opal 122, *zażywać wolności na swą wolą* Opal 84,

b) *chyli się na upadek szlachecka wolność* Opal 13, *grzebać w popiele umartą wolność* Pot 342, *gubić i niszczyć wolność* Opal 43, *sprzeciwiać się wolności* Opal 85, *stoi nierządem państwo w tak wysokiej wolności będące* Opal 83, *zgubić wolność swoją i wysokie swobody* Opal 41.

O ile *wolność* w znaczeniu ‘niepodległość, suwerenność’ suponowała przywołanie terminologii wojskowej, o tyle znaczenie ‘prawa i przywileje szlacheckie’ skłania do rozszerzania tego pola tematycznego o słownictwo publicystyki politycznej, tak bardzo bogatej i rozległej słownikowo i frazeologicznie.

Dzisiejszego czytelnika uderza przede wszystkim dwoistość ocen pojęcia *wolność* w tym znaczeniu, gdyż obecnie jest to wyraz jednoznacznie pozytywnie wartościowany.¹⁴

Wartościowanie w badanym materiale ze znakiem dodatnim|ujemnym dokonuje się:

— przez wypowiedzi wprost, np. *Miła-ć mi wolność, bom się też w niej rodził,*| *Nią się zdobię i szczycę,*| *Jednak jej zażyć życzę,*| *Żebym nią własnej ojczyźnie nie szkodził* Koch 39,

— przez przymiotniki-epitety wyrażające przyjemne|przykre doznania zmysłowe, np. *czuły, słodki, złoty*|*sprośny, straszny, zbytni,*

— przez rzeczowniki przenośnie przywołujące drogie osoby, wartościowe przedmioty lub skutki działania destrukcyjnego, np. *ojciec, diament*|*nagrobek, ruina,*

— przez czasowniki wyrażające konstruktywne|destruktywne działanie i czynności, np. *dawać, strzec*|*gubić, upadać.*

Ta dwoistość w ocenianiu wolności jako dobrej|złej znalazła także swoją werbalizację w konceptowym, charakterystycznym dla stylu baroku, oksymoronie, stosunkowo częstym w tekstach —

a) *wolność w niewoli: prywatna wolność w powszechnej niewoli* Pot 346, *panu twoja wolność w niewolą oddana* Bar 322, *wolność poszła w swą wolą* Pot 253, 293, *wolności na swą wolą zażywają* Opal 84.

¹⁴ M. Abramowicz, I. Karolak: *Wolność i liberté w językach polskim i francuskim* [w:] *Język a kultura*, t. 3, red. J. Puzynina, J. Anusiewicz, Wrocław 1991, s. 51–60.

Poglądy krytyczne wobec szlacheckiej wolności wypowiadają wszyscy tu przywołani poeci i publicyści, np. Łukasz Opaliński:

U nas wolność jest w niewoli u siebie i sama sobie gwałt czyni, gdy dla jednego przeczącego zgoda wszystkich rozrywać się musi Opal 59.

A w wierszu ten sposób rozumowania i poglądów na szlachecką wolność tak zobrazował Wacław Potocki:

Cóż się u nas inszego na sejmikach dzieje,
 Gdy trzymając wolności w rękę przywileje,
 Każdy go zerwie, kto chce, choć już, już zabita
 Kona złym używaniem jej Rzeczpospolita?
 Owoć to „nie pozwalałam” złego wychowańca
 Matkę morzy, a w piekle wyostrzona lanca,
 Gdy ją dla swej prywaty w śmiertelne wda łyki Pot 208.

Nieco dokładniejszego omówienia wymagają wyrażenia, zwroty, powiedzenia, które weszły na trwałe do języka polskiego, stanowiąc wówczas określenia specyficznych zjawisk:

antemurał; Wyraz wystąpił tylko u Kochowskiego, ale jeszcze w pierwotnym konkretnym znaczeniu ‘obronny mur, forteca’ i użył go Kochowski w odniesieniu do kościoła w Studziannej: *Ten antemurał Sarmacyjej dany, Przez brzydkie nigdy nie zwalczon pogany. Do niej (do kościoła-fortecy) się za tą gdy stoi paizą ‘tarcza’, Turcy nie zblizą* 82. Po raz drugi wyraz ma znaczenie przenośne: *antemurał = Królowa Polska, Sarmacyjej pani (...)* *Tys antemurał Polski niezwalczony* 195; *przedmurze* u W. Potockiego w *Wojnie Chocimskiej* (2x), np. *bisurmanin [...] zniesie to przedmurze* 115.

Wyrazy pochodne zachowują także znaczenia konkretne, wojskowe: *przedmur* ‘obrona zorganizowana przed murem, przedmurze’; *Taki straciwszy Przedmur mocny, nie mamy inszej już obrony* Twardowski (1681)¹⁵, *zamurze*; *Za którego piersiami (żołnierza polskiego ćwiczonego) staniesz jak w zamurzu* Pot 13.

Biały Orzeł; Symbol, godło, obraz Białego Orła to od wieków¹⁶ alegoria Polski, ojczyzny, przy czym składnik znaczeniowy wolności dotyczy szerokiego, niebosiężnego lotu, np. *Orzeł buja szybki, lotniej od pioruna buja pod obłoki* Koch 158, *Orzeł Korony Polskiej pod obłoki buja* Pot 344.

Jednak barokowy obraz Orła, to także alegorycznie ujęta informacja o utracie ziem, waleczności i siły do obrony. Jest to potężny król ptaków,

¹⁵ Za I. Szlesińskim: *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław 1985, s. 79.

¹⁶ W. Kopaliniński: *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, s.v. *orzeł*.

ale z wyskubanymi piórami, nie mający już siły, by w szponach utrzymać zdobycz:

Długo bujawszy, orzeł spoczywa na siadle [...]. Biały Orzeł tak dzisiaj zedrwiął, tak osowił [...], zaraz pióra roni [...]. Nie może się niestetyż, ognąć im z pogromu Pot 241,

A nasz sierota, orzeł wypierzony, Pogląda w różne klimata i strony, Szpera pod słońcem, czy się znajdzie który, na czyjej ręce mógłby porósć pióry? Koch 157.

Stąd w wierszach impresywne nakazy, wezwania do lotu, pobudka do dawnej siły i rzeźkości: *Orle w białym pierzu [...], Otrząśnij się, Gotuj szpony, W obroty na wszystkie strony, Od niechętnych obroczony* Koch 148, *Porwi się, Biały Orle!* Pot 307.

złota wolność; Przymiotnik *złoty* był w baroku jednym z epitetów najczęściej przydawanych różnym desygnatom (obok: *biały| purpurowy, rumiany, czerwony*). Najlepsi poeci i tylko szkolni lub akademicy rymotwórcy w panegirykach przydawali epitet *złoty* konkretnym przedmiotom, np. cięciwa, karoca, kłos, sznurek; tworzyli też różne złożenia¹⁷, np. *złotostrunny, złotorogi*, informując pozytywnie o barwie, a jednocześnie waloryzując desygnat. Stąd równie częste użycia przenośne, np. *złote czasy, złoty pokój, złoty wiek* Koch 190, 120, 279.

Nie dziwimy się więc, że pojęciu *wolność szlachecka* nadano ten superlatywny, a wówczas będący „w modzie” epitet, a wyrażenie nabrało specjalistycznego znaczenia, wchodząc na stałe do polskiego słownika frazeologizmów.

W XVII wieku dokonano konkretyzacji pojęcia *złota wolność*, tworząc jej herb, który tak przedstawia W. Potocki¹⁸:

[...] herbem się pisze wolność złota.
 Krzyż w środku, koło krzyża ten się węzeł mota,
 Jakoby ten pod złotej wolności tytułem,
 Herb, który wszytkiej szlachcie należy ogółem Pot 252.

NKPP cytuje tylko użycia F. Birkowskiego: *Wabi wolność złota* (1623) i Potockiego (1696), chociaż tu podane przykłady dowodzą, że wyrażenie stosowano dość często i w różnych znaczeniach.

¹⁷ H. Wiśniewska: *Kulturalna polszczyzna XVII wieku*, Lublin 1994, s. 120; K. Siekierska: *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego*, Wrocław 1974, s. 197, 200.

¹⁸ S.B. Linde: *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1815, s.v. *złoty*; Z. Głogier: *Encyklopedia staropolska*, wyd. V z 1900–1903 r., s.v. *złota wolność*.

Spopularyzowanie wyrażenia *złota wolność* przypisuje się kazaniom Piotra Skargi (1597)¹⁹: „Trzecia z dobrych wolności, to złota wolność, nie mieć tyрана, ani takiemu królowi służyć, który by nas jako chciał, nie patrząc, sądził, zabijał, majątności nasze brał”.

Nierządem Polska stoi; Jest to zwrot, który ma liczne poświadczenia z XVII wieku w NKPP POLSKA 57, np. wystąpił w tekstach Skargi (1595), Widawskiego (1603), L. Sapięhy (1609), Rysińskiego (1618), Knapusza (1632), Opalińskiego (1650), A. M. Fredry (1658) i W. Potockiego (1696). Tę popularność potwierdzają wiersze i wypowiedzi tu analizowane:

Nierządem Polska, choć już obarczona, stoi,
Bo ją na wszystkie strony zły sąsiad okroi,
Nierządem też wedle tej przypowieści zginie,
Rozlezie abo między sąsiady rozplynie, Bar 536.

Ale trzeba też dodać, że nie były to poglądy powszechne, gdyż nawet świetnie wykształcony za granicą autor popularnych eseistycznych przysłów i przestroż, przemyski senator, Andrzej Maksymilian Fredro (1620–1679) głosił:

Kto mówi nierządem Polska stoi, sam ma nierząd w głowie (303), *Którzy Polacy Polskę ganią, tacy ją najprędzej zgubią, kto co gani, tego nie kocha, czego nie kocha, o to nie dba, tak wedle przyrodzonego idzie porządku* (697).²⁰

Veto. Nie pozwalam; Powyższy zwrot ma kilka poświadczeń w zebranych materiale, a dotyczy sposobów obradowania na sejmikach i sejmach, na których mogło nie dojść (i nie dochodziło) na skutek sprzeciwu tylko jednego posła do podjęcia uchwał:

[...] biada to, gdy zły nie pozwala
Na dobre i tym słówkiem ojczyznę rozwala Pot 132.

Jeszcze ostrzej wypowiedział swoje oceny Kochowski, przeklinając wetującego i porównując go do padliny:

Bodaj źle zginął, bodaj zabit marnie,
Kto dla prywaty swej sejmy rozrywa,
Niech głowa jego przepada niekarnie,
Niech wymazany z ksiąg żywota bywa [...].
Niż matka zginie, niechaj zły syn pierwu,
Zwierzom potrawę dawszy z swego ścierwu Koch 178.

¹⁹ Kopalński: *op. cit.*, s.v. *złota wolność*.

²⁰ A. M. Fredro: *Przysłowia mów potocznych albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne na fawor polskiego języka ku głębokiej uwadze czytelnika poważnego na widok podane*, Kraków 1658, wyd. J. S. Bandke, Wrocław 1802.

Zebrany tu i przedstawiony słownik leksykalno-frazeologiczny pojęcia *wolność* w XVII wieku potwierdza jego wieloznaczność oraz silne uzależnienie od kontekstu historycznego.

Właściwie każdy z analizowanych tu składników znaczeniowych (poza egzystencjalnym: indywidualna i grupowa wolność, tj. bycie wolnym, które jest ponadczasowe i w jakimś stopniu niezmiennie) ma silne powiązanie z aktualnymi wówczas stosunkami społecznymi i politycznymi:

— z podziałem na stany i brakiem wolności chłopów, a częściowo, zgodnie z przysłowiem, szlachty—gołoty wiszącej u pańskiej klamki,

— z obawą o utratę wolności, uszczuplonej przez ościenne, wrogie państwa. Tu pojęcie *wolność* sąsiaduje z polem tematycznym — nazwami państw i narodów, ale konotuje także bogatą leksykę i frazeologię „obrona wolności”, a więc terminy wojskowe, np. *dać gardło, krew, walczyć ogniem i mieczem, pokój, wojna*,

— z troską o zachowanie wolności praw i przywilejów szlacheckich, co z kolei implikuje ogromnie rozbudowane pole, związane z ustrojem politycznym i trójstopniową demokracją jednego stanu, np. *wolna elekcja, głos wolny, publika* ‘sprawy publiczne’, *rząd* ‘porządek’; *mieszanina* ‘zamęt’, *rozrywanie sejmów, prywata* ‘osobiste sprawy’. Stąd też mamy antonimy: *wolność|niewola, wolność|swawola*, które należą do najczęstszych w zebranym materiale.

Wolność należy dzisiaj do pojęć jednoznacznie pozytywnych, ale w XVII wieku oceniana bywa także negatywnie przez światło jednostki. Ta dwoistość, a kontrastowość ocen wolności stanowi specyficzną cechę zebranego słownika, dlatego wiele tu antonimicznych rzeczowników, przymiotników i czasowników, ujętych w poetyckie figury. Wartościowanie związane jest z silną metaforyzacją pojęcia *wolność*, które często traktuje się jako osobę żeńskiego rodzaju, np. *Do was obie wyciąga ręce wolność złota* — przemawiał Chodkiewicz do żołnierzy przed bitwą chocimską (Pot 25). Ale często *wolność* określano nazwą cennego przedmiotu, gdy najsilniejsze inwektywy dotyczyły *swawoli* i *nierzędu*, co zestawiano w wyliczeniach antytetycznych i oksymoronach, np.

Kto ma oczy, przyzna, że się wkrótce i nasza rozsypie ojczyzna,
Przepadła sprawiedliwość, powaga urzędu,
Nie masz na prawo, nie masz i na cnotę względu,
Wolność poszła w swawolą, ani rządu, ani
Pieniądzy, bo rządzą i sądzą pijani Pot 293.

W XVII wieku inny od dzisiejszego jest zestaw synonimów *wolność|niewola: wolność* — 136 razy (w tym *złota wolność* — 17 razy), *swoboda* — 24 razy,

wola — 4 razy, *świeboda* — 1 raz | *niewola* — 32 razy, *swawola* — 8 razy, *więzienie* — 6 razy, *turma* — 3 razy.²¹ Okazuje się, że brakuje tu hasła *niepodległość*, które w naszej świadomości współwystępuje z *wolnością*. Z badań wiemy²², że wyraz ten pojawił się dopiero w okresie konfederacji barskiej i podczas pierwszego rozbioru, a w publicystyce stał się najczęstszym wyrazem okresu romantyzmu, co znów dowodzi silnego związku z aktualnymi wydarzeniami, tj. utratą niepodległości Polski.

W okresie nas interesującym, tj. w XVII wieku najwięcej emocji powodowała *złota wolność*, ale Polska|Sarmacja|Rzeczpospolita stanowiła tak potężne państwo, dawała takie poczucie bezpieczeństwa i stabilności, że dopiero ciągłe wojny zaczęły budzić niepokój u szerszej i głębiej myślących jednostek, gdy ogół nie mógł sobie wyobrazić utraty wolności państwa. Stąd kasandryczne i antycypacyjne przewidywania losów Polski u poetów, stąd krytyka *złotej wolności*, ale i brak wpływu tych przewidywań na losy narodu.

I na zakończenie dodajmy, że język polski zawdzięcza tamtym czasom kilka utartych przysłowiowych zwrotów, które wcale nie przynoszą nam chluby. Potomni nie mają powodu do dumy ze swoich przodków.

RÉSUMÉ

Dans l'article, on analyse le champ linguistique «liberté» (wolność), en décrivant sa signification extraite de textes de la littérature baroque, afin de dégager les relations paradigmatiques (synonymes, antonymes), syntagmatiques (expressions, locutions, phrases, proverbes) et les techniques de valorisation du terme.

Constitué ainsi, le dictionnaire lexico-phraseologique du concept «liberté» confirme la polysémie du terme, de même qu'une dépendance forte de sa signification du contexte historique. Ce concept, aujourd'hui décidément positif, était parfois frappé, à l'époque baroque, d'un jugement négatif, notamment dans l'expression «liberté dorée» (*złota wolność*). Parmi les synonymes: *wolność*, *swoboda*, *wola*, *świeboda*, et les antonymes: *niewola*, *swawola*, *więzienie*, *turma*, *peța*, *okowy*, le terme de *niepodległość* (indépendance) fait encore défaut.

C'est au XVII-ème siècle que sont apparues les expressions proverbiales vivantes jusqu'à nos jours: *antemurał/przedmurze chrześcijańskie* (rempart du christianisme), *Biały Orzeł* (*L'Aigle Blanc*), *złota wolność* (*liberté dorée*), *nierządem Polska stoi* (*La Pologne existe par l'anarchie*), *veto/nie pozwalam* (*veto/je m'oppose*).

²¹ Inna frekwencja wyrazów występuje u J. Ch. Paska: *wolność* — 6 razy i raz tylko *złota wolność*, *swoboda* — 4 razy, *wola* — 53 razy, *świeboda* brak | *niewola* — 8 razy, *swawola* — 2 razy, *więzienie* — 10 razy, *turma* — brak [w:] *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, t. 1, 2, red. H. Koneczna, Wrocław 1965, 1973.

²² F. Peplowski: *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu oświecenia i romantyzmu*, Warszawa 1961, s.v. *niepodległość* i in.